

օգնել ու գրդելը : Այն դժուարին խնդրոյն վրայ մեր կարծիքն այս է քէ առ այժմ, եւ մեր ազգին հիմակուան վիճակին նայելով, առածին գործադրութեանը ետեւէ ըլլալը անխոհեմութիւն ու մեծապէս վնասակար գործողութիւն է . եւ մենք հոս հաւատք ըսելով՝ մասնաւորապէս կրնասկընանք ոչ միայն ներքին համոզումն մտաց, այլ եւ հաւատոյ արտաքին երևոյթները՝ աստուածաշարժութեան հանդէսներով ու զանազան արարողութիւններով . անոր համար ալ աստուածաշարժութիւն կրնենք մէկ խօսքով : Եւ այս մեր կարծեացը անժխտելի ազացոյց ունինք բազմադարեան փորձառութիւնը : Վասն զի մեր Հայոց ազգը աստեւով տասնընինգ միլիոն է եղեր, եւ յետոյ անքիւ եւ անհամար փորձանքներ, կտորածներ, գաղթականութիւններ, զերութիւններ կրելով ալ զոնէ չորս միլիոն մնացեր է . այս չորս միլիոն Հայոց ալ ազգութիւնը ինչով պահուեր է : Լեզուովն արդեօք . — բայց ամեն մարդ ալ զիտէ որ զեր մէկ միլիոնին լեզուն տաճկերէն է, կէս միլիոնին ալ գրեթէ ուրիշ ամեն լեզու՝ բաց ի հայերէնէ : Սեպհական օրէնքներով . — բայց այնպիսի հայկական օրէնքներ տեղ մը տեսնուած չեն : Ինքնիշխան կառավարութեամբ արդեօք . — բայց ինքնիշխանութեան շուքը անգամ մնացեր է մեր ազ-

գին վրայ՝ հինգ վեց հարիւր տարիէ ի վեր : Ապա ուրեմնու հաւատոյ ձեւնու արարողութիւններն են որ Հայոց ազգութիւնը ամբողջ ալ չըլլայ նէ զոնէ անկորուստ պահեր են մինչեւ հիմա : Իսկ ուր որ ասոնցմէ հետանալով Հայք օտար ազգաց արարողութիւններուն հետեւեր են՝ ազգութիւնին ալ բոլորովին կորսուեր է, քերեւս առանց իսկ իրենց ուզելուն . ինչպէս փոքր Ասիոյ Հայ-հոռոմ ըստածները, Զմիւռնիոյ Զանկեցիները, նմանապէս Լեհաստանի, Մաճառստանի, Իտալիոյ եւ ուրիշ երկիրներու Հայերը :

Ապա ուրեմն խօսքերնիս կը վերջացընենք ըսելով որ քեպեա եւ մենք ալ ամենաշմարիտ կը ճշեմընանք այս առածը քէ « Ազգութիւնն ուրիշ բան է, աստուածաշարժութիւնն ուրիշ բան, » բայց որովհետեւ մեր ազգը հիմակուան ժամանակս իր հաւատքին ու աստուածաշարժութեանը արարողութիւններէն ի զատ ազգային հոգւոյ նեցուկ մը եւ ներքին միութեան կապ մը չունի, ամենամիասնակար բան է՝ իրեն այս նեցուկը՝ այս ներքին միութեան կապը վերցընելը : — Այս կարեւոր նիւքը, քէ որ հարկ ըլլայ, պատրաստ ենք աւելի ընդարձակ ապացոյցներով ու տեղեկութեամբք հաստատելու :

ԴԵՐԲԵՆԵՆԻ ԴԱՍԱԽՈՍԻՔԻՆ ԶՄԱՏՆԱԳՐՈՒԹԵՆԷ .

Զրուցարարութիւն առաջին :

Պարոն Լամարքիին « Դիւրընտել Դասախօսութիւն զՄատենագրութենէ » անունով նոր գրուածքը ծանուցանելու ատեն խոստացանք որ Ամասքերքիս մէջ երբեմն երբեմն անոր հատուածները հրատարակենք ի հմտութիւն եւ ի գուարճութիւն ընթերցողաց : Այն քաղցրախօս բանաստեղծին՝ այն վսեմախօս ճարտասանին ըսելը միայն՝ քէ այսպիսի նիւքի մը վրայ գրելու միտք ունի, անհամար անձանց պատկառօտ ու եռանդուն հետաքրքրութիւնը շարժեց որ ժամ մը առաջ տեսնեն գրուածքը . տեսան սկիզբը, եւ հիացան զմայլեցան : Եւ իրաւունք ունին, բայց քէ ինչո՞ւ համար՝ կարճ խօսքով հասկըցընելը դժուար է . բաւական սեպուի ժիւլ-ժանէն անունով սրամիտ քննարանին զանազան գովատներուն մէջէն այս

խօսքը . « Մեր դարուն մեծ բանաստեղծը՝ մեծ-« անուն հեղինակը այս օրերս քանի մը երես « բան գրեց այնպիսի տխուր ոճով, այնպիսի « զմայլական խօսքերով որ ասանկ սրտաշարժ « գրուածք քերեւս մինչեւ հիմա հանած չուներ : » Կըրողունք ուրիշ ասոր նման գաղղիացի բանասերներուն ըրած զովասանքները . միայն մեր ընթերցողաց սիրտը ուրիշ կողմանէ ալ բունդ հանելու, կամ մեր սրտին ցնծալից բրբռումները իրենց ալ հաղորդելու մտքով կիմացընենք անա որ Պարոն Լամարքին մտաղիւր սիրով խոստացաւ մեզի բանիւ եւ գրով՝ որ մեր հայկական մատենագրութեան հարստութեանցն ու գեղեցկութեանցը վրայ ալ խօսի . մենք ալ իրբեւ ազգային ականավաճառք՝ խօսք տուինք որ իր բախանցող

ու քաջակիրք ախորժակին առջև տարածենք մեր մատենագրութեան գոհարները, որոնց յարգը անշուշտ պիտի աւելնայ բոլոր աշխարհիս առջև՝ երբոր Պարոն Լամարքինի վկայութիւնն ալ ընդունին :

Առաջին Զրուցատրութիւնը յառաջարանական գրութիւն մը սկիզբն է. եւ նախ այս կըսէ քեզ « Մատենագրութեան ինչ ըլլալը քեզի հասկըցը-
« նելէս առաջ՝ կուգեմ որ սրտովդ անոր զգաց-
« մունքը ունենաս... Կուգեմ որ տեսնես քեզ ես
« մատենագրութեան (կամ կարգացողութեան)
« սերը ինչ կերպով ունեցայ, ինչ կերպով այս
« սերը տարիքիս մէկ մասին մէջ կիրք մը դար-
« ձաւ ինծի, մէկ մասին մէջն ալ մխիթարութիւն.
« անով քեզի ալ բնական բան մը դառնայ մա-
« տենագրութեան համեմատելը : »

Յետոյ կըսկսի իր չքնաղ ոճովն ու մանրամասն եկարագրութիւններովը պատմել քեզ ինքը պզտիկուց ինչ առիթներով յորդորուել է զիրք կարգալու վրայ մեծ սեր մը ձգելու. որ տեսակ զըրքերն աւելի սիրելի եղեր են իրեն, ինչպէս սկսեր է ինքն ալ բան գրելու ետեւէ ըլլալ, ինչ զգացմունքներով բանաստեղծութեան ձեռք զարկեր է, եւ ինչպէս քաղաքական խնդրոց ու գործողութեանց մէջ մտնելէն ետքն ալ՝ խելքը միտքը միշտ մատենագրութեան հետ եղեր է. « Կարդա, « կըսէ, այլ եւ այլ ազգաց պատմագրութիւնները.
« մէկ նայուածքով մը կըհասկընաս որ մատենա-
« գրութիւն չունեցած ատեննին իրենք ալ չկան
« եղեր, եւ յիշատակնին իրենց մատենագրու-
« րեանը հետ կըսկսի, անոր հետ ալ կըվերջա-
« նայ. ազգ մը որ ալ ոչ երգել գիտնայ, ոչ գրել,
« ոչ խօսիլ, աշխարհիս երեսը չկայ ըսել է : »

Բայց հոս տարակոյս մը գմեղ կըպատէ... Լամարքինին գրութեանը, եւ մանաւանդ այս գրութեանը, ասոր ալ առաւելապէս երկրորդ մասին գլխաւոր կատարելութիւնն է *Վսեմութիւն* եւ *Ներդաշնակութիւն* : Ինչ դժուարին բան, չըսեմ քեզ անհնարին, այս վսեմութիւնն ու ներդաշնակութիւնը բարգմանութեան մէջ ալ պահել ու զգալի ընել. եւ մանաւանդ այս մեր անոճ, անկանոն, կակազոտ, աղքատ, անզարդ եւ անհարք աշխարհարաւին մէջ... Մեզի անանկ կերեւնայ քեզ Լամարքինին գրութեանը այսպիսի լեզուով մը բարգմանելը՝ սոխակին դայալիկները խռատ ձայնով ձեւացընելու, հրեշտակային երգերը փողով ու քմրովով նուագելու պէս բան մըն է : Պահենք ուրեմն այս մեր անկատար լեզուն՝ հա-

սարակ նիւթերը ռամկաց հասկըցընելու. իսկ ընթերցասէր եւ գրասէր անձանց (որոնց համար է՝ մասնաւորապէս Լամարքինին գրութեանը) գրաւոր բարգմանութեամբ մը ջանանք հաղորդել բնագրին զեղեցիկ իմաստներուն հետ՝ ոճոյն ալ վսեմութիւնն ու ներդաշնակութիւնը :

Միայն քեզ հարկ կըհամարինք Պարոն Լամարքինին անցեալ ու ներկայ կենացն ու վիճակին վրայ երկու խօսք մը ըսել որ չգիտցողները կարենան անով դիւրաւ հասկընալ նաեւ հետագայ հատուածներուն բուն իմաստն ու զեղեցկութիւնը :

Պարոն Լամարքին 1791ին ծնած է, որ Գաղղիոյ մեծ յեղափոխութեան ատենն ըսել է : Մանկութեան դատարարակութիւնը իր խոհական ու բարեպաշտ մօրմէն ընդունելէն՝ ու գովելի դպրոցներու մէջ քիչ մը ատեն ուսում սովորելէն ետեւ, իր սուր հանձարն ու զգայուն սիրտը զիրք կարգալու, եւ մանաւանդ Յունաց եւ Լատինացուց հին ու ընտիր հեղինակները կարգալով ընդարձակեց ու զարդարեց : Երեսուն տարեկան եղած ատենը հանեց իր առաջին բանաստեղծական գրութեանը, որ էր *Խորհրդածութիւնք* (*Méditations*) ըսուածը, ու մէկէն ի մէկ Գաղղիոյ ու Եւրոպայի առաջին բանաստեղծից կարգը անցաւ, աւելի լեզուին զեղեցկութեանը, իմաստներուն վսեմութեանը եւ մտածմունքին բարեպաշտութեանը համար : Անկեց ետքը քեզ ոտանաւոր եւ քեզ արձակ գրութեանը լրջ քանի գնաց անունը մեծցաւ. Գաղղիոյ ձեմարանին անդամ ընտրուեցաւ, եւ երեսփոխանից խորհրդարանին մէջ առաջին պերճախօսներէն մէկն եղաւ : Գաղղիոյ մէջ 1848ին ելած խռովութեան ատենը առժամանակեայ տեսչութեան գլուխ դրուեցաւ, ու մեծ պատուով եւ զովութեամբ իր պաշտօնը կատարեց. երբոր հասարակապետութիւնը վերջացաւ, Պարոն Լամարքին ալ քաջուեցաւ ամեն տեսակ քաղաքական խնդիրներէ, ու իր անսպառելի հանձարը եւ անխոնջ գրիչը սկսաւ բանեցընել հատոր հատոր գրքեր հանելու խրատական եւ պատմական նիւթերու վրայ : Մասնաւոր սեր մը ունի Պարոն Լամարքին արեւելքի եւ արեւելեան ազգաց վրայ, եւ իր *Ուշուրութիւն յարեւելք* ըսուած գրքին մէջ ալ այս սերը յայտնի կերեցընէ : Զաւակ չունի, եւ հարստութիւնը որջափ ալ շատ կարծուի՝ այնչափ չէ որ կարօտ չըլլայ իր գրաւոր աշխատութիւններէն ներքական վաստակի ալ սպասելու. եւ քեպտ հայրենակիցներէն ոմանք կուգին զինքը այս բա-

եիս համար քիչ մը մեղադրել, բայց իրաւունք չունենալին ինքը շատ գեղեցիկ պերճախօսութեամբ կրնաստատէ այս առաջին Զրուցատրու-

« Բեմքն քաղաքական յոր եւ ես վերստնեցի զամս հնգետասան՝ կրկին եւս ամեցոյց յիս զսէր դպրութեան. զցայգ եւ զցերեկ հետամուտ եղէ ընթերցանութեան գրոց այնոցիկ ի մատենագրացն կենդանեաց եւ մեռելոց՝ որ օրինակք են չքնադք բարիքն խօսելոյ, որպէս զի եւ ես մի յոյժ անարժան գտանիցիմ ատենախօս լինելոյ առնրեր նոցին կամ զնետ նոցա : Յայնմ ժամանակէ պետ յանձին կալայ խորագոյնս խելամուտ լինել նախնեացն պատմական մատենագրութեանց, զի եւ ես զիմոյ աշխարհին զանցսն մեծամեծս առից պատմագրել :

« Եւ ոչ ի վիպել միայն՝ այլ եւ ի գործել զիրս մեծամեծս հարկաւոր է մատենագրութիւն. եւ ամբոխն անգամ որ առանց դպրութեան իցէ, յորժամ ի մի վայր եկեալ խոնիցի եւ քան զսովորականն իւր չափ ի վեր ամբառնայցէ, հանգոյն իմն մըրկածութիւն Ովկիանու յամբառնալ դիզանել պէտքն կուտակելոց, յանկարծակի յեղակարծում պահու զգրատրականին յանձին զգայ զստորժակ. կամի զի որ խօսին ընդ նմա՝ ոչ եւս զկապելայց եւ զփողոցաց կայցի գտարագ խօսից, այլ զայն զոր արք աւուրց հանդիսականաց զանձեալ պահիցեն ի շրթունս խրեանց՝ բարբառ զուտ եւ յստակ քան զամենայն, լի նմանութեամբք եւ պերճ ասացուածութք... Դպրութիւն ամբոխին ճոխարանութիւն. ճոխ լեր ի խօսս, եւ ասասջիր զոր ինչ եւ կամիս :

« Այսպէս անա դպրութիւն վերամբարձ առնէ զոգի եւ զգործս նորա. տեսցուք արդ քե հրպէս ի վիշտս վտանգի միտիբարիցէ զսիրտ :

« Աստանօր կամ է ինձ առեալ տանել զբեզ յայս ներքինս ցոր վայր օրէն իցէ խօսից մտերմութեան լինել խորամուխ : Է ինչ ի զաղտնեաց զոր մի անգամ եւեթ ասէ մարդ ի կեանս իւր, բայց հարկ է զի ասիցէ. ապա քե ոչ, եւ դու եւս չիմանաս զամենագորն ազդեցութիւն դպրութեան ի վերայ կենաց առն աւազի եւ ի վերայ սրտի առն սոսկականի :

« Հնապա քն լինեն զանգիտանք բանից : Բացից պարզեցից զսրտի իմոյ զյետին անգամ ծալս ծրարից : Մատենագիր փոքրօգի չհամարի երբեք զօրծ վայելչական զօգուցն նշաւակել զմերկութիւնս այսպիսիս առաջի մարդկան. սակայն

բեանը մեջ, որուն անա վերջին հատուածը ինս կըրարգմանենք :

« La tribune politique, où je montai à mon tour pendant quinze ans de ma vie, redoubla pour moi le sentiment des lettres ; j'étudiai nuit et jour, sans relâche, pendant ces quinze années, les modèles morts ou vivants de la parole, pour me rendre moins indigne de parler après eux ou à côté d'eux. C'est alors aussi que j'étudiai plus profondément les plus grands historiens littéraires de l'antiquité, pour raconter aussi les grands événements de mon pays.

« La littérature n'est pas moins indispensable au récit qu'à l'action des grandes choses ; le peuple lui-même le plus illettré, quand il est rassemblé et élevé au-dessus de son niveau habituel, comme l'Océan dans la tempête, par une de ces grandes marées ou par une de ces fortes commotions qui soulèvent ses vagues, prend tout à coup quelque chose de subitement littéraire dans ses instincts ; il veut qu'on lui parle, non dans l'ignoble langage de la *taverne* ou de la *borne*, mais dans la langue la plus épurée, la plus imagée et la plus magnanime que les hommes des grands jours puissent trouver sur leurs lèvres... La grandeur, voilà la littérature du peuple ; soyez grand, et dites ce que vous voudrez !

« Voilà comment la littérature élève l'esprit dans l'action ; voyons comment elle console le cœur dans les disgrâces.

« Ici je veux aller aussi loin avec vous que peut aller la parole intime. Il y a des choses qu'on ne dit qu'une fois dans la vie, mais il faut qu'elles aient été dites ; sans cela vous ne comprendriez pas suffisamment vous-mêmes la toute-puissance du sentiment littéraire sur la vie de l'homme public et sur le cœur de l'homme privé.

« Loin de moi donc les timidités de paroles ! J'ouvre ici mon âme jusque dans ses derniers replis. La bienséance des écrivains pusillanimes ne découvre jamais ces nudités de l'âme en public, mais le cœur gonflé d'amertume soulève sur les plus mâles poi-

սիրտ ուռուցեալ փղծկեալ դառնութեամբ՝ ի վեր մղեալ ամբառնալ ի կարի իսկ քաջալանջ կրծոց գերիզսն սնոտիս անամօրութեամբ անկեղծութեան, որ զգաստասիրագոյն եւս էարդեամբք քան զկեղծուպատիրն ամօրխածութիւն առ ի մարդկանէ անուանեալ : Երէ կոշկոճեալն ի կճի ընդ բազմամանուած օձին հանգուցիւք Լաոկոոն ոջ մերկ էր մարմնով, միքէ Էր ննար զխոշտանգանսն նկատել... Սիրտ յորժամ զեղանիցի՝ ոջ ապաքեն ճարճատիւն յերակունս գործիցէ :

« Իմս կենցաղ՝ ոջ նախանձեղի ինչ է, քեպեռ եւ առ աջս մարդկան այլ ազգ ինչ կարծիցի. նա զայն իսկ ասացից՝ երէ վախճանեալ է իմս կենդանութիւն. ոջ եւս անձամբս կեամ, այլ յետ իմոյ մեռանելոյս շնչեմ զկենդանութիւն : Ի բազմաղիմի որերոյ անտի որ յիսն կեցին՝ որ շատ եւ որ սակաւ, այրն ասեմ գողտրական, այրն բանաստեղծ, այրն բեմբասաց, այրն տնօրէն, ոջ այլ ինչ մնայ յիս բայց այրն գրաւորական. եւ գրաւորականն եւս այր՝ ապերջանիկ է : Ձեւ եւս ընկիճեն զիս ամբ կենաց, սակայն հաշուեն զիս. ծանրատաղտուկ եւս է ինձ սիրտն իմ քան զտաքեաց բազմութիւն...

« Ոջ գոյ ինչ յանձին իմում որ ժպիտ յիս ծնանիցի յանցեալսն եւ յապալս. ծերանամ անորդի յանմարդի տանս իմում՝ զորով պատեն շուրջանակի շիրիմք իմոցս սիրելեաց. քէ ոտն յոտանէ եւեր փոխիցեմ արտաքոյ իմում բնակութեանս, հարկ է ինձ խթել ի մի ինչ ի քարանց անտի գայքակղութեան զորովմանաց եւ կամ յուսիցն մերոց : Մեն մի յայնցանէ հատոր է արիւնագաւեզ կորզեալ ի սրտէս կենդանեալ իմով, եւ յառաջ քան զիս ծածկեալ ընդ հողով, մինչդեռ տակաւին բաբախէ այս սիրտ ի յանջս իմ իրբեւ զժամացոյց զոր մոռացեալ իցէ ուրուք հանել ի տեղուջէն յորժամ ի բաց ի տանէն գնայցէ, եւ նա վայրապարհնիցէ զժամս զորս ոջ եւս ոք ի հաշիւ առնուցու :

« Ողջոյն իսկ նշխար կենացս իմոց ամփոփեալ զնդեալ կայ ի սիրտս սակաւս եւ ի դուզնաքեալ ժառանգութեան : Բայց եւ այն սիրտք յերաշխեպս են վասն իմ, եւ այն ժառանգութիւնք չգիտեմ հաւաստեալ՝ մնայցեն արդեօք վաղիւ ի ձեռին իմում, երէ քափեցին յինն, եւ եւրբեալ մեռանիցիմ յանցս ուրեք ճանապարհաց յերկիր օտար, որպէս եւ Տանքէ ասաց : Ոտնկելիք վառարանին յորս հայրն իմ գոտս իւր յենոյր, եւ յորս եւ ինքն զիմս յենում արդ, ի փոխ առեալք են բնակութեամբս հանդերձ, եւ ժամ ի ժամէ մարքի

trines ces vaines bandelettes par une impudeur de sincérité plus chaste au fond que les fausses pudeurs de convention. Si le *Laocoon* se torturant dans le marbre sous les nœuds redoublés du serpent n'était pas nu, verrait-on ses tortures?... Quand le cœur se brise, ne fait-il pas éclater la veine?

« Sous de trompeuses apparences, ma vie n'est pas faite pour inspirer l'envie; je dirai plus, elle est finie : je ne vis pas, je survis. De tous ces hommes multiples qui vécurent en moi, à un certain degré, homme de sentiment, homme de poésie, homme de tribune, homme d'action, rien n'existe plus de moi que l'homme littéraire. L'homme littéraire lui-même n'est pas heureux. Les années ne me pèsent pas encore, mais elles me comptent; je porte plus péniblement le poids de mon cœur que celui des années...

« Je n'ai en moi de quoi sourire ni au passé ni à l'avenir; je vieillis sans postérité dans ma maison vide et tout entourée des tombeaux de ceux que j'ai aimés; je ne fais plus un pas hors de ma demeure sans me heurter le pied à une de ces pierres d'achoppement de nos tendresses ou de nos espérances. Ce sont autant de fibres vivantes arrachées de mon cœur encore vivant et ensevelies avant moi, pendant que ce cœur bat encore dans ma poitrine comme une horloge qu'on a oublié de débrancher en abandonnant une maison, et qui sonne encore dans le vide des heures que personne ne compte plus !

« Tout ce qui me reste de vie est concentré dans quelques cœurs et dans un modeste héritage. Et encore ces cœurs souffrent par moi, et ces héritages, je ne suis pas sûr de n'en être pas dépossédé demain pour aller mourir sur quelque chemin de l'étranger, comme dit le *Dante*. Les chenets sur lesquels mon père appuyait ses pieds, et sur lesquels j'appuie aujourd'hui les miens, sont un foyer d'emprunt qu'on peut renverser à toute heure; on peut les vendre et les revendre au moindre caprice à l'encan, ainsi que le lit de ma mère, et jusqu'au

գոտս տապալել. մարրի վաճառել գոտս եւ դարձեալ վերստին հանել յաճուրդ եւ ի վաճառքս ում եւ պէտ հաճոյից. եւ ոչ գոտս միայն, այլ եւ զմահիմս մօրն իմոյ, այլ եւ զշնիկն իմ զըլխովին որ ի գրոյ գորովոյն լեզու զձեռս իմ յորժամ առ սրտիս տազնապի զյօնս ի վայր արկեալ ի նս հայիցիմ...

«Տեսանես տապքեն երէ զի ե զի բազում անգամ եւ անդր եւս քան զկար զօրութեան իմոյ յաշխատութեան ծնգիմ. եւ սակայն են որք եւ զաշխատութիւնս զայս, զառաքինութիւնս զայս՝ քե եւ զբռնական, զհարկաւորս զայս առաքինութիւնս ասեմ, յերեսս ինձ հարկանեն իբրու զունայնամիտ իմն զտենչ շշնջելոյ յականջս այլոց զանուն իմ : Ա՛րք պարսաւադեոք, եւ հիմ արդեօք չբստգտանիցեք այդպէս եւ զբարահատն ճանապարհաց որ զանցաւորացն դռնէնցուցանէ զականջս՝ որպէս զի յերեկորին զվարձ վաստակոցն տանիցի ի տուն՝ ի դարման կնոջ եւ ծերոյն եւ տղայոյ :

«Որդիքն Սամեացոց դսրովին զՀոմերոս, զի խնու ասէին զանցս ճանապարհաց կղզոյս մերոյ՝ դրանէ ի դուռն զտաղս իւր հազներգելով : Եւ ո՛ր արդեօք կամէին զի հազներգիցէ երէ ոչ յանցս ճանապարհաց՝ այր որոյ հրապարակ խարանի կամարն երկնից էր : Եւ որ ինչ յայնժամ կամարն երկնից էր վասն Հոմերի, նոյն է արդ տապգրութիւն վասն առն մատենագրողի :

«Եւ Հոմերոս չեմ, բայց որ զիսն բամբասեն՝ խստագոյնք եւս են քան զՍամեացիս : Նոքա այգանեն զիս՝ զի կոյտս ունայնութեան բարդեմ յէջս յայտոսիկ. այլ դու գիտասջիր քաջ զի ոչ մեղան է զոր վերձանեող, այլ քիրտն տառապանաց. ոչ զանունս իմ խնդրեմ եւ մեծացուցանել, այլ զբռնակս արանց որոց անունս իմ է միակ ժառանգութիւն եւ հաց ոգեպանիկ : Իսկ քե որչափ ինչ անունս իմ արժիցէ, եւ քե զինչ լետ այսորիկ եղիցի, ո՛հ, զիտեմ եւ ես քոյով չափ. իցիւ քե (վկայ զերկինս կոչեմ բանիս) իցիւ քե եւ ընդ բերան անգամ չէր եկեալ երբեք իմս անուն. զմնացուած իսկ աւուրց իմոց տայի մտաղիւր՝ երէ էր հնար հետախաղաղ ծածկել եւ զանունն եւ զանուանակիրս ի հող յութեան՝ անշշունջ անդանօր եւ աստեն անյիշատակ. եւ տապքեն յոյժ իսկ տղայամիտ համարել արժան է զայր ոք հասակեայ որ իբրեւ զիսն իցէ, եւ այնչափ ինչ տեսեալ որչափ եսս տեսի, եւ մեծ ինչ գրիցէ զունայնս զայն հնչումն անեակ որ յիշատակն կոչի մարդկան : Շատ է ինձ յԱստուծոյ յիշատակին լինել կենդանի.

chien qui me lèche les mains de pitié quand il voit mon sourcil se plisser d'angoisse en le regardant!..

« Vous voyez donc pourquoi je subis souvent au delà de mes forces la rude condamnation du travail. Eh bien, ce travail même, cette vertu forcée, mais enfin cette vertu de la nécessité, on me la reproche comme une vaniteuse soif de bruit qui obsède les oreilles de mon nom? Hommes inconséquents dans vos reproches, que ne reprochez-vous aussi au casseur de pierres sur la route d'obséder la voie publique de sa présence pour rapporter le soir à la maison le salaire qui nourrit la femme, le vieillard, l'enfant?

« Les enfants des *Samiens*, insultaient Homère parce que, disaient-ils, Homère obstruait les sentiers de l'île en récitant ses vers au seuil des maisons. Et où voulaient-ils donc qu'il les récitât, si ce n'est dans le chemin, lui qui n'avait pas d'autre publicité que la voûte du ciel? La presse est pour l'écrivain aujourd'hui ce qu'était la voûte du ciel pour Homère.

« Je ne suis pas Homère, mais mes critiques sont plus durs que les *Samiens*. Sur ces pages où ils me reprochent d'entasser des monceaux de vanité, ce n'est pas de l'encre que vous lisez, sachez-le bien, c'est de la sueur! ce n'est pas mon nom que je cherche à grandir, c'est le gage de ceux dont ce nom est toute la propriété et toute l'existence. Mon nom! ah! je sais aussi bien que vous ce qu'il vaut et ce qui l'attend! je voudrais de tout mon cœur (le ciel m'en est témoin) qu'il n'eût jamais été prononcé; je donnerais ce qui me reste de jours pour qu'il fût déjà enseveli tout entier, avec celui qui l'a porté, dans le silence de la terre, sans bruit là-bas, sans mémoire ici!... Il faut supposer une grande dose de puérilité, je l'avoue, à un homme qui a vécu âge d'homme et qui a vu ce que j'ai vu, pour croire qu'il tienne à cet écho du néant qu'on appelle la mémoire des hommes! Que je vive dans la mémoire de Dieu, je me ris de celle des hommes! La vie ne m'est plus rien,

գմարդկան յիշատակաւ ծիծաղիմ ես : Ոչ եւս փոյր ինչ է ինձ գլենաց :

« Ինձ կեանքս այս , յետ այսքանեաց արկածից ընդ որս անցի եւ դեռ եւս անցանեմ , նման բուի տեսարանացն այնոցիկ յորոց հուսկ յետոյ քան զամենեւին ելանիցէ ոք , եւ առ ժամ մի անդէն գկայ առնուցու յակամայս ' մինչեւ ամբոխն ի բաց արձակեսցի , յորժամ դահլիճն ամայացցի եւ ջանքն շիջանիցին եւ կանքեղքն ծխիցին , եւ բաւերաւայրն մերկանայցէ տխուր դղրդմամբ յիւրոցն զարդուց , եւ ստուերք եւ լուսիւն ' ճշմարտութիւնք սոսկալիք ' փոխանակեալ յաջորդիցեն լուսաւորութեանց տեսարանին եւ քաջանշողն երեսուրից :

« Եւ բնաւ զինչ ինչ ունիցիմ ես ի կենցաղումս յորմէ ստորջանօք անջատիցիմ : Ո՞չ ապաքեն յառաջ քան զանձն իմ տեսի եւ մահացեալ զամենայն զխորհուրդս իմ : Միքէ կամիցիմ երգել տակաւին հեղձամղձուկ բարբառով երգս եւ տաղս որ ի հեծուրիւն յանգեսցին : Միքէ ակտորժիցեմ մխել վերստին յասպարեզսն քաղաքականս , որ քէ բանայցեն եւս ' այլ ծանիցեն ոչ զվաղամեռիկ եղելոցս արտասանութիւն : Միքէ ունիցիմ յոյս վստահութեան ի տարագս տեսչութեան հասարակաց զորս ամբոխն արագ արագ ի ձեռս բերեալ եւ զնոյն գունակ ի բաց լքանէ : Ա՜յնչափ յիմար իցեմ զի ձուլել յաւակնիցիմ կամ ինձէն կոնել կոփել ի պղինձ կամ ի կիճ անդրի սոսկալիքսար զազգի մարդկութեանս , մինչ տեսանեմ իսկ զի քաջագունիցն անգամ անդրիագործաց ոչ այլ ինչ տուեալ է առ այս Աստուծոյ բայց զաւագ կամ գկաւ ի բրել եւ ի լմել : Ընդէր իցէ կեալ յորժամ ոչ այլ ինչ տեսանիցէ ոք զիւրեւ բայց զաւերակս շինուածոցն զորս ի խորհուրդս իւր կատուցեալ էր : Երանի որոց անկանիցին անդէն առ գործով ' հարուածեալք ի յեղափոխութեանց անտի յորս խառնեալ գտան : Պատիժ պատուհասի է նոցա մահ , այո , բայց եւ ապաստան է նոցին : Եւ գլենդանութեան պատուհաս չգրիցես ինչ...

« Իսկ ես բիւր անգամ զմահ Կատոնի մեռանէի ' երէ հաւատ զԿատոնին ունէի . բայց չեմ ես իբրեւ զնա , այլ երկրպագու եմ խորհրդոց կամացն Աստուծոյ . այնպէս հաւատացեալ եմ երէ համբերատարն մահ յետին մուրացկի ի վերայ յարդի ' վսեմագոյն եւս է քան զանհամբեր մահն Կատոնի ի վերայ երախակալի սուսերին : Անձնամահն ինկել փախուստ է , իսկ փախչել օրէն ոչ է :

La vie, dans ma situation, et après les épreuves que j'ai traversées ou que je traverse, ressemble à ces spectacles dont on sort le dernier et où l'on stationne malgré soi, en attendant que la foule s'écoule, quand la salle est déjà vide, que les lustres s'éteignent, que les lampes fument, que la scène se dénude avec un lugubre fracas de ses décorations, et que les ombres et les silences, réalités sinistres, rentrent sur cette scène tout à l'heure illuminée et retentissante d'illusions.

« Et qu'y regretterais-je donc à présent dans cette vie? N'ai-je pas vu mourir avant moi toutes mes pensées? Ai-je envie d'y chanter encore d'une voix éteinte des strophes qui finiraient en sanglots? Ai-je goût pour rentrer dans ces lices politiques qui, fussent-elles rouvertes, ne reconnaîtraient plus nos accents posthumes? Ai-je un bien ferme espoir dans ces formes de gouvernement que le peuple abandonne avec autant de mobilité qu'il les conquiert? Suis-je assez fou pour croire que je fonderai ou que je taillerai à moi seul en bronze ou en marbre une statue colossale du genre humain, quand Dieu n'a donné pour cela aux plus grands statuaires que du sable ou du limon pour la pétrir? A quoi bon vivre pour ne contempler autour de soi que les ruines de ce qu'on a construit dans ses pensées? Heureux les hommes qui meurent à l'œuvre, frappés par les révolutions auxquelles ils furent mêlés! La mort est leur supplice, oui, mais elle est aussi leur asile! Et le supplice de vivre donc, le comptez-vous pour rien?...

« Quant à moi, je serais mort déjà mille fois de la mort de Caton, si j'étais de la religion de Caton: mais je n'en suis pas; j'adore Dieu dans ses desseins; je crois que la mort patiente du dernier des mendiants sur sa paille est plus sublime que la mort impatiente de Caton sur le tronçon de son épée! Mourir, c'est fuir! On ne fuit pas.

« Կատոն ըմբոստանայ, մուրացիկն հպատակե. Աստուծոյ հպատակե՛ր՝ փառք են անկապուտ :

« Դարձեալ եւ խորհրդածութիւն ինչ արդարացի դատապարտ առնէ ըստ իս գմանունս այնպիսիս սնոտի պարծանաց կամ զանժուծութեան : Եւ խորհրդածութիւնն այս իսկ է. Կեանքս մեր կամ պարգեւ է եւ կամ պատուհաս : Երէ պարգեւ իցէ, հարկ է քամել զայն մինչեւ ի սպառ իբրեւ զբարերարութիւն, որ է երբեք զի դառն է, սակայն բարերարութիւն է. եւ երէ պատուհաս, հարկ է զայն յանձին ունել իբր զխորհրդական ինչ քաւութիւն յանցումածոցն մերոց :

« Ապա ուրեմն կելով կեամ ես, այլ որպէս եւ տեսանեալ՝ ոչ ի վարդից վերայ կեամ. եւ հաւատեալ գիտեմ զի եւ Կատոն ինքնին ոչ աւելի ինչ քան զիս յափրացեալ էր ժամանակաւ : Մի առ մի առնեմ ես հաշիւ, քանզի եւ զգամ միում միում, այլ չհանեմ նզովս եւ ոչ միում, քարանցն այնոցիկ որով քարկոծիմս : Դաւ յինէն բասրել զմարդիկ. ոչ այդպէս, զի յանիրաւութիւն ինձ գրէր զործն եւ կամ յանմտութիւն : Ինձ ցանգ իսկ բարերոյս բուեցան մարդիկ, եւ անագորոյն՝ բաղդն միայն. ընդ այս չիք երկմտել :

« Այսպիսի աւասիկ ունիմ ես կենդանութիւն. եւ սակայն, — բող աւեմ եւ զամենայն, — է երբեք զի ի բարեկենդանութեան վայելեմ, քեպետ եւ կապեալ իցեմ ի բուռն աշխատութիւն, որ անպատիւ չառնէ զմարդ, բայց մահու մեռուցանէ : Եւ արդ զիտիցնս էրում տանիցիմ ես այսպիսում կենդանութեան. քանզի եւ զմահուցափս այս աշխատութիւն յառաքինութիւն ինձ գրեմ : Ոչ ամենայն ինչ պատուհաս իցէ ի մահուցափ աշխատութեանս յայսմիկ, ոչ. աշխատութիւնն մահուցափ՝ որպէս եւ այլք ի պատուհասից առաքեալք ի վերնախնամն Տեսչութենէ, ունել ունի եւ նա զիւրն կարիչ ջրոյ ի սպունգն հարեալ ի ծագ գեղարդեան որ եարբ զարիւն...

« Վաղու եւս հրաժարեցի ես ի դերասանեւոյ յաստիս, եւ այս ոչ ինչ դժուարին բուեցաւ ինձ. քանզի ոչ երէ յանձնէ ինչ կացի երբեք դերասան, վկայէ ինձ Աստուած, այլ ի հարկեցուցիչ հրամանէ. սմին իրի իբրեւ ի տեսարանէն ի բաց մեկնեցայ, եւ ոչ մի ինչ ընդ հանդերձիցս անկաւ յինէն : Ի պատրանս յուսոյն որովք պարտեցայ՝ անձնական ինչ բնաւ ամենեւին ոչ էր յիս. յօգուտ ազգի մարդկան վաստակեալ՝ ընդ մարդկան եւ խարեցայ ի կարծիս. Տէր տեսցէ եւ ողորմեսցի. մարդ որ մարդ չէ ինչ իմիք ձեռննաս :

« Caton se révolte, le mendiant obéit; obéir à Dieu, voilà la vraie gloire !

« D'ailleurs, une réflexion juste m'a toujours paru condamner ces morts d'ostentation ou d'impatience. Cette réflexion, la voici : Ou la vie est un don, ou elle est un supplice. Si elle est un don, il faut la savourer jusqu'à la fin comme un bienfait quelquefois amer, mais enfin comme un bienfait; et si elle est un supplice, il faut la subir comme une mystérieuse et méritoire expiation de nos fautes.

« Je vis donc, mais, comme vous le voyez, je ne vis pas sur des roses; je défie Caton lui-même d'avoir plus que moi la satiété du temps. Je compte une à une, en les sentant toutes, mais sans en maudire aucune, les pierres de ma propre lapidation. Je n'accuse pas les hommes; non, c'est injustice ou sottise. J'ai trouvé les hommes bons et le sort cruel : voilà le vrai.

« C'est ainsi que je vis; et, cependant, faut-il tout dire? Je vis quelquefois heureux de vivre, quoique attaché à ce pilori du travail forcé qui ne déshonore pas, mais qui tue. Eh bien! savez-vous pourquoi je supporte la vie? c'est par la vertu même de ce travail à mort qui est ma condition. Tout n'est pas supplice dans ce travail à mort; non, le travail à mort, comme tous les autres supplices infligés par la Providence, a aussi sa goutte d'eau dans l'éponge à la pointe de la lance qui a bu le sang!...

« J'ai renoncé pour toujours à tout rôle ici-bas; je l'ai fait sans peine, car ce rôle, je vous le dis devant Dieu, ce n'était pas ma personne, c'était ma consigne; en quittant la scène, il n'est rien tombé de moi avec l'habit. Dans mes déceptions, rien ne m'était personnel; je travaillais pour l'humanité, j'ai été déçu dans l'humanité. Que Dieu l'assiste! l'homme n'y peut rien.

« Որ ընդ ամս քսան դերասան կացի ի տխրագգեացն տեսարանի բեմբասացութեան կամ ումկավարութեան իմոց հայրենեաց, յարագարագն յափրութենէ ամբոխին եւ լընդարոյսն փոփոխականութենէ մարդկեղեն իրաց մղօն առեալ ընկեցայ դարձեալ ի դասս հանդիսատեսից մոռացելոց : եւ չտրտնջեմ ընդ այս . քանզի սոյն իսկ շահ ինչ օգտի եւ աղետից . յորժամ խուժանն խուռն դիմիցէ ի տեղի յոր չիցէ արժան զնայ, երանի միոյն :

« Այսու յեղանակաւ ճշգրտագոյն եւս յիս ինքն ամբոխի իմս կենդանութիւն . զաննշանս զայս խրքնութիւն զանձամբ արկեալ՝ օր ըստ օրէ անձկագոյնս պատիմ ծրարիմ եւս սովաւ իրրու ձմերայնով իմն մեկնեցաւ . իցիւ քէ նովիմբ եւ զանունս իմ ծրարեալ պատեի :

« Եւ ուստի քեզ, ասիցես արդեօք ցիս, ներքինդ քո այդ անդորրաւետ երջանկութիւն դեմ ընդդէմ հակառակ տառապանացն զորս հարերդ ի գրի : Ադէ մեկնեա մեզ զակներեղ զայդ ընդդիմարանութիւն : Մի միայն բան շատ լիցի ի լուծումն տարակուսանացդ, զոր եւ կամ ե ինձ կնիք խօսիցս առնել . այն իսկ ե զի եւ դարձեալ վերըստին այր գրաւորական եղէ յաննենգ մտաց եւ յառաջ քան զամենայն . եւ զի այսու մոլութեամբ զնեա զրականութեան զակատեալ՝ կենցաղակից գտանիմ մարդկան որ զոգիս իւրեանց նշանագրեալս՝ իմում ոգւոյս բողին ի ժառանգութիւն, զոր օրինակ եւ մէք առ հասարակ զմասն ինչ ոգւոյս մերոյ բողցուք այնոցիկ որ զնետն մեր գայցեն . եւ զի ոգիս իմ զբաղնու, շինի եւ կազդուրի յարժամ ընդ մեռելոցն այնոցիկ վեհից լինիցի զրուցակից . եւ զի դարձեալ, բող գտեալական արգասիս բարեաց գրաւորականիս այսր աշխատութեան, քաղցր ե ինձ զմտաւ ածել երէ սոյն այս՝ աշխատութիւն որ ի հեշտութիւն գրի ոմանց, եւ այլոց ի տառապանս, եւ ինձ ի պարտիս, քերես ոչ ի սպառն անպտուղ կորիցէ սակս այնոցիկ որոց պարտիմ եւ զարդիւնս իմոց տքնութեանց : »

« D'acteur que je fus pendant vingt ans dans ce triste drame oratoire ou populaire de ma patrie, le prompt dégoût du peuple et la mobilité ordinaire des choses humaines m'ont rejeté au rang des spectateurs les plus oubliés ; je ne m'en plains pas : c'est le bon côté des disgrâces ; quand la foule se précipite où l'on ne veut pas aller, heureux l'homme seul !

« Mon existence ainsi est bien plus à moi ; je m'enveloppe de cette obscurité, je la resserre de jour en jour plus étroitement, comme un manteau d'hiver autour de mes membres ; que ne puis-je en envelopper aussi mon nom ?

« Mais d'où vient, me direz-vous encore, ce bonheur intime, si contradictoire avec une situation que vous dépeignez comme si pénible ? Expliquez-nous cette contradiction apparente. Un seul mot l'explique, et c'est par là que je voulais terminer : c'est que je suis redevenu franchement et exclusivement HOMME DE LETTRES ; c'est que je vis, grâce à cette passion pour la littérature, en société avec tous les hommes qui ont légué leur âme écrite à la mienne, comme nous léguerons tous une parcelle de notre âme écrite à ceux qui viendront après nous ; c'est que mon âme se distrait, s'édifie, se fortifie dans cette société des grands morts ; et c'est aussi parce que, indépendamment de ces bienfaisantes influences du travail littéraire en lui-même, je jouis de penser que ce travail, plaisir pour les uns, peine pour les autres, devoir pour moi, ne sera peut-être pas entièrement perdu pour ceux à qui je dois le fruit de mes veilles ! »